

ویژگی‌های زنان نمونه از منظر قرآن کریم

فاطمه احمدی^۱

چکیده

انسان‌ها برای زندگی خود نیازمند الگو و اسوه هستند. الگوها و اسوه‌های انسانی مانند پیامبران و اولیای الهی در طول تاریخ وجود داشته‌اند تا انسان‌ها با مقایسه خود با آن‌ها بتوانند معیارهای درستی یا نادرستی اعمال خود را بسنجند. قرآن برای جلب افکار مردم و تسخیر قلوب آنان از اثر بخش‌ترین شیوه یعنی معرفی الگو و نمونه استفاده کرده است، تا همگان بتوانند با بهره‌گیری از روش زندگی فردی و اجتماعی آن الگوهای الهی، مسیر ترقی و کمال را انتخاب کرده و با پیمودن آن به مقصد والای انسانی خود برسند. قرآن کریم با معرفی زنان نمونه، الگوهای رفتاری و شخصیتی را برای زنان مسلمان ترسیم کرده است که این مقاله با هدف شناخت ویژگی‌های زنان نمونه از منظر قرآن کریم به روش توصیفی-تحلیلی و با ابزار کتابخانه‌ای پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که بررسی و تحلیل آیات مربوط به زنان با ویژگی مثبت قرآن کریم از حضرت آدم (ع) تا صدر اسلام که شامل حضرت حوا(س) همسری مهربان و آرامش دهنده، مهمان نوازی و خانه داری ساره، هاجر و تربیت اسماعیل، صبر همسر ایوب، حیا دختران شعیب، آسیه همسر فرعون، بلقیس و مدیریت سالم، مریم و عبادت خالصانه و مریم الگوی اخلاقی است. همچنین حضرت خدیجه و حضرت زهرا سلام الله نیز به عنوان زنان با ویژگی‌های مثبت معرفی شدند. در ادامه نیز به بررسی و تحلیل آیات مربوط به زنان با ویژگی‌های منفی قرآن کریم مانند همسر حضرت نوح (ع) و همسر حضرت لوط (ع) و همسر ابولهب پرداخته شد.

واژگان کلیدی: الگو، اسوه، زنان، زنان نمونه، قرآن کریم.

۱ طلبه سطح دو مدرسه‌ی علمیه فاطمه الزهرا سلام الهه علیها فلاورجان اصفهان.

مقدمه

قرآن کریم انسان را موجودی چند بعدی می‌داند که شکوفایی استعدادها و ابعاد وجودی وی در آن است که همه‌ی نیازها، استعدادها و ابعادش در جهت هدف آفرینش و هماهنگی با یکدیگر رشد کنند. انسان‌ها نیازمند به اسوه و الگو در زندگی خود هستند تا به آن هدفی که لازمه خلقتشان هست، برسند. الگو پذیری از انسان کاملی که همه ظرفیت‌های وجودی سرشته در ذات خویش را به فعلیت رسانیده و در مسیر تقرب الی الله تبدیل به مظهر کامل اسمای الهی گشته و خلافت الهی را به دست آورده باشد، برای ارتقای انسان و رسیدن به هدف آفرینش و مسیر کمال، بهترین وسیله هستند هر چند که الگوهای منفی نیز با درس عبرتی که به بشر می‌دهند وی را از کشیده شدن به بیراهه های زندگی و انحراف از مسیر قرب الهی باز می‌دارند؛ البته به شرطی که انسان پند گیرد و افعال و نیات الگوهای منفی را دنبال نکند.

اهمیت انجام این مقاله در این است که به رشد و سعادت بشر کمک خواهد کرد، به گونه‌ای که با بیان ویژگی‌های زنان نمونه در قرآن زنان و دختران این مرز و بوم بهتر با معارف الهی آشنا شده و از الگوهای دینی به جای الگوهای نامناسب غربی پیروی کنند. اگر از الگوهای نامناسب که با آرمان‌های کشور هم‌خوانی ندارند پیروی کنند بی شک دچار مشکلات و معضلات فراوانی در عرصه های اجتماعی، فرهنگی خواهند شد. از این رو ضرورت است که با نهادینه کردند الگوهای زنان قرآنی به سمت تربیتی برتر، جامعه‌ای آگاه و دینی بپا خیزند و مشکلات را با این زنان اسوه ها از کشور دور کنند. مشکلاتی اعم از بی حجابی زنان، بی عفتی مردان، بی غیرتی در مردان، تربیت نادرست فرزندان را رفع کنند.

با توجه به پیشینه‌ی مطالعاتی پیرامون زنان در قرآن مطالبی به رشته تحریر در آمده است به عنوان نمونه:

- هادی حسین خانی در کتاب خود با عنوان «تربیت الگویی زنان در قرآن» (۱۳۸۲) که با بیان سرگذشت تلخ و شیرین از زنان نام‌آشنای تاریخ برای هدایت و تربیت بانوان برای تبیین نقش زنان در عرصه‌های مختلف حیات مادی و معنوی با نگرش الگویی پرداخته است.
- محمد مهدی مرادی خلج در مقاله ی خود با نام «زنان صالح در قرآن» (۱۳۸۹) فرماید قرآن ۹ زن صالح را یاد کرده است که به جز یک نفر همسر فرعون بقیه از خاندان پیامبر بوده‌اند از بین

این عده فقط از حضرت مریم با ذکر نام یاد شده است و از دیگران زنان با نسبت دادن آن‌ها به مردان و بدون ذکر نامشان سخن رفته است.

- «الگوهای مدیریت زنان در قرآن» به قلم فرزانه غفاری (۱۳۸۸)؛ «جایگاه حضرت فاطمه (س) در سوره دهر» به قلم ناصر شکریان (۱۳۸۸). اما تمایز و برتری پژوهش کنونی در این است است با نگاه نو و ساختاری متفاوت به بررسی و تحلیل آیات مربوط به زنان الگو و اسوه در قرآن پرداخته است.

روش تحقیق در این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است که طی مطالعات و بررسی‌های متعدد کتاب‌ها، مطالب فیش‌برداری و تنظیم گردیده است. همچنین برای تکمیل مطالب و تدوین آن‌ها از منابع اینترنتی نیز استفاده شده است. محورهای این پژوهش تبیین مفاهیم کلیدی الگو؛ بررسی و تحلیل آیات مربوط به ویژگی مثبت زنان در قرآن در ادامه به بررسی و تحلیل آیات مربوط به ویژگی منفی زنان در قرآن می‌پردازد.

۱- مفهوم شناسی

در هر پژوهشی نیاز است تا واژگان کلیدی و پرتکرار از نظر لغوی و اصطلاحی مورد واکاوی قرار گیرد تا هرگونه ابهام از نظر خواننده برطرف گردد. در این مقاله نیز به بررسی واژگان زنان، الگو، قرآن و آیات پرداخته خواهد شد.

۱-۱. زنان

زن در لغت به معنای انسان ماده، مقابل مرد است و نیز به معنی جفت مرد که به عربی زوجه می‌گویند. زنان جمع زن است. (عمید، فرهنگ جیبی عمید، ص ۶۰۶)

واژه دختر بیشتر برای افراد جوان یا نابالغ به کار برده می‌شود و در برابر آن، واژه زن یا بانو (نام ارجمندانه تر) برای افراد بالغ استفاده می‌شود. واژه‌های دیگری چون «خانم»، و در کاربرد قدیمی تر «خاتون» در زبان فارسی برای اشاره به زن کاربرد دارد که از این میان واژه «خانم» بسامد بیشتری داشته و ارجمندانه است. در فرهنگ و ادب فارسی برای محترمانه خطاب کردن، از واژه سرکار خانم نیز استفاده می‌شود. به طور معمول یک زن بالغ، توانایی بارداری و زادن دارد. زن جوان ازدواج نکرده رادوشیزه و زن ازدواج کرده

را زن متأهل یا بانو می‌خوانند. به زنی که دارای فرزند شده است، مادر گفته می‌شود. (سایت ویکی‌پدیا، در ۶ اوت ۲۰۱۷ ساعت ۱۷:۴۰)

۱-۲. الگو

«الگو» به معنای مدل، سرمشق و مقتدا، اسوه، مثال و نمونه آمده است. (دهخدا، لغتنامه، ج ۲، ص ۲۷۷۹ واژه الگو؛ مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ص ۹۹) از الگو در عربی به «اسوه» تعبیر می‌شود. از ماده «ا»، س، و» به معنای اقتدا کردن و راضی بودن به رفتار الگو و در احوال مثل او بودن است؛ (ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۷) و همچنین اسوه در معارف و معاریف به معنای مقتدا، پیشوا و الگوی کار و رفتار معرفی شده است. (حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۱، ص ۷۰۸) اسوه مترادف با قدوه، که به ائتمام و اتباع نیز معنا شده است. (طریحی، مجمع البحرین، ص ۴۹)

اسوه کلمه قرآنی است که در عربی کاربرد آن اندک است، این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده است، یکی در سوره احزاب: ۲۱ در مورد پیامبر اکرم (ص) و دومی و سومی در سوره ممتحنه آیات ۴ و ۶ که مقتدا بودن حضرت ابراهیم (ع) و یارانش را بیان کرده است. (قرشی، تفسیر احسن الحدیث، ج ۱، ص ۸۷)

علامه طباطبائی؛ در تفسیر آیه: لقد کان لکم فی رسول الله اسوه حسنه ... می‌فرمایند: «اسوه در مورد رسول خدا (ص) پیروی از اوست و معنای آیه این است که یکی از احکام رسالت رسول خدا (ص) و ایمان آوردن شما این است که هم در گفتار و هم در رفتارش به او تأسی کنید. (محمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۴۳) همان گونه که زمخشری در کشاف در معنای اسوه دو احتمال ذکر کرده است؛ یکی این که خود رسول خدا (ص) فی نفسه «اسوه حسنه و مقتدی به» است، دیگری این که در وجود رسول خدا (ص) خصلتی هست که جا دارد مردم به آن حضرت در آن صفت اقتدا کنند. (زمخشری، تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۳۹) استاد مرتضی مطهری گفت: اسوه به تعبیر امروزی‌ها یعنی الگو. یعنی شخصیتی که باید مقتدا قرار گیرد و میزان و معیار باشد و دیگران خودشان را با او بسنجند. (مطهری، آشنایی با قرآن، ج ۶، صص ۲۴۱-۲۴۲)

اسوه در مفهوم قرآنی به شخصی اطلاق می‌شود که در عمل، حالات، سلوک و روش، مورد اقتدا و تبعیت قرار می‌گیرد و هدف از این پیروی، اصلاح و بهبود شخصیت فردی و اجتماعی است. (سبحانی، الگوی جامع شخصیت زن مسلمان، صص ۷۹-۸۰؛ مصطفوی، همان، ص ۱۰۱)

اسوه در منابع اسلامی در معنای پیروی کردن، اقتدا نمودن، مقتدا، سنت و روش آمده است. در اصل به معنای آن حالتی است که انسان به هنگام پیروی از دیگری به خود می‌گیرد و به تعبیر دیگر همان تأسی کردن و اقتدا نمودن است. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۲۴۲)

در واقع کسی که شخصی و یا چیزی را الگو «اسوه» و سرمشق و مقتدای خود قرار می‌دهد، گویا می‌خواهد از این طریق، ضعف و کمبود خود را جبران کند و خود را به نقطه مطلوب برساند، هر چند رسیدن به آن نقطه از نظر عقل و فطرت، مذموم باشد. از این رو «الگو» به الگوی شایسته و الگو ناشایسته تقسیم می‌گردد. (محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۳، ص ۳۲۷)

در اصطلاح زنان الگو و اسوه

به معنای اقتدا و پیروی از زنانی است که افراد می‌توانند آنان را مقتدا و سرمشق زندگی و اهداف خود قرار دهند.

۱-۲ قرآن

کتاب آسمانی مسلمانان که شامل ۶۶۰۰ آیه و صدو چهارده سوره است، هشتاد و دو سوره آن در مکه نازل شده و به سوره های مکی معروف می باشد، سی و دو سوره هم در مدینه نازل شده و آن ها را سوره های مدنی می گویند. (عمید، همان، ص ۸۱۲).

۱-۳ آیات

آیات جمع آیه است که به معنای نشانه، معجزه، عبرت، برهان و دلیل، کار شگفت انگیز معنا شده است. آیه در اصطلاح به معنای بخشی از حروف، کلمات یا جمله هایی از قرآن کریم است که از لحاظ حد و مرز، طبق اشاره و ارشاد پیامبر از کلام قبل و بعد از آن جدا شده است. (ویکی فقه، مقاله آیات)

۲- ویژگی زنان مثبت قرآن کریم از حضرت آدم (ع) تا صدر اسلام

در این زمان آیات بسیاری وجود دارد که زنان را الگو و اسوه مثبتی برای دیگران قرار داده است. از جمله زنان الگو در قرآن حضرت حوا (س)، ساره (س)، هاجر (س)، همسر ایوب (ع)، دختران شعیب (ع)، یوکابد مادر موسی (ع)، عابده خواهر موسی (ع)، آسیه (س)، بلقیس، اشیاع همسر زکریا (ع)، حنه همسر عمران

بلکه اگر هر یک خواب بودند آنها را بیدار می‌کرد و با خوردن غذای سبک به آنها، برای بیدار نگه داشتن آنان در شب قدر می‌کوشید.

۴- ویژگی زنان منفی در قرآن

در این قسمت زنانی معرفی خواهند شد که قرآن کریم آنان را نکوهش کرده و نام شان را از جمله کسانی بیان کرده که همانند فرعون، نمرود و اصحاب شمال به آتش غضب الهی گرفتار شدند. زنانی که هر کدام شهره زمان بودند. اگر کفر نمی‌ورزیدند و تقوا پیشه می‌کردند، به بهترین صورت از آنان تجلیل می‌شد. این زنان تمام امکانات لازم و کافی را برای عبادت داشتند و در زندگی تقریباً بی‌نیاز بودند؛ ولی به خاطر این که از روح و ضمیری سالم بر خوردار نبودند، از عبادت خدای یگانه دست کشیدند و قرآن سرگذشت آنان را مایه عبرت دیگران قرار داده است. زنانی مانند:

- همسر لوط و همسر نوح که در آیه‌ی ۱۰ سوره تحریم از آنان به خائن یاد شده است و از ارزش های الهی جا مانده‌اند. همسر نوح دنیاطلب بود و مانند همسر لوط جاسوسی برای کافران انجام می‌داد.

- ام جمیل همسر ابولهب یه با پیامبر ستیز و کینه توزی داشته و سرسختانه حضرت را می‌آزرد. در سوره مسد خداوند همسر ام جمیل را به دو وصف *حَمَّالَةٌ الْخَطْبِ*، *فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ*، (مکارم شیرازی، همان، ج ۲۷، ص ۴۲۱) معرفی کرده است. همچنین او سخن چین بوده و تا اخباری از پیامبر می‌شنید برای مشرکان و بت پرستان می‌برد. او همچنین کینه توز و بد طینت نیز بود.

برخی دیگر از زنان با الگوی منفی در قرآن از آنان یاد شده که در این مقاله مجال پرداختن به آنان نیست.

نتیجه گیری

الگوها در زندگی افراد بسیار حائز اهمیت است. آدمی با قرار دادن الگو و اسوه در زندگی فردی و اجتماعی خود مرتکب اعمال و یا صفات بد و خوب خواهد شد. قرآن کریم همواره به فکر بشر بوده است و در آیات الهی خود برای همه انسان‌ها بخصوص زنان الگوهای مثبت و منفی بسیاری را ذکر کرده است. زنان با مراجعه به آیات الهی الگوهای مثبت را در زندگی خود به کار گیرند و از الگوهای منفی برحذر باشند تا بتوانند زندگی دنیوی و اخروی همراه با سعادت و خوشبختی را دارا باشند. مقاله حاضر با مطالعات پیشین و منابع در دسترس به نتایج زیر رسیده است.

- ویژگی زنان مثبت قرآن کریم از حضرت آدم (ع) تا صدر اسلام، شامل الگو قرار دادن حضرت حوا (س) به عنوان همسری مهربان و آرامش دهنده برای حضرت آدم (ع) بیان شده است. مهمان نوازی و خانه داری ساره همان هنگامی که فرشتگان به خانه‌ی او آمدند و او گوساله‌ی را باب مهمان نوازی برای آنان سر برید. تربیت اسماعیل بدون پدر و مطیع فرامین الهی، هاجر الگوی بسیاری از زنان باید باشد. همسر ایوب در بیماری همدم و غم خوار همسر خود بوده و هیچ گاه به خاطر بیماری او را ترک نکرده است. دختران شعیب در هنگام راه رفتن، سخن گفتن با نامحرمان حیا و عفت خود را حفظ کردند. آسیه همسر فرعون با آنکه با همسری بدطینت ازدواج کرده بود که خود را خدای روی زمین می دانست اما با یکتاپرستی برترین زن بهشت شده است. بلقیس با مدیریت به جای خود سرزمین خود را به یکتاپرستی دعوت کرد. مریم الگوی اخلاقی هم در رفتار با دیگران و هم در عبادت برای همه ی زنان عالم باید باشد.
- ویژگی زنان مثبت در قرآن کریم در اسلام، شامل حضرت خدیجه ام المومنین اولین زن ایمان آوردنده به رسول خدا، همان کسی که تمام دارایی خود را وقف اسلام کرد، همواره پشتیبان رسول خدا بوده و آسایش و آرامش را نصیب او می گرداند، با بدنیا آوردن تنها دخت نبی، رسالت او را تاکنون اجرا کرده است. حضرت زهرا (س) با ادب و احترام نسبت به پدر، همسر و فرزندان خود الگویی برتر برای زنان جهان است، همچنین در مسائل عبادی نیز برترین الگو خواهد بود همانگونه که فرزندان را برای شب قدر بیدار نگه می داشتند.
- ویژگی زنان منفی در قرآن که می توان به همسر لوط، همسر نوح، همسر ابی لهب اشاره کرد که برخی ویژگی های منفی از جمله سخن چینی، خیانت به همسر، افشای راز و ... را دارا بودند.

منابع

❖ قرآن کریم

کتاب فارسی

- ۱- بروجردی، سید ابراهیم، تفسیر جامع، ج ۵، تهران: انتشارات صدر، ۱۳۶۶ ش.
- ۲- تهرانی، حسین، خصائص ام المؤمنین خدیجه الکبری، قم: طوبای محبت، ۱۳۹۳ ش.
- ۳- جمعی از نویسندگان، فروغ جاودانه، قم: مرکز پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۴ ش.
- ۴- حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، ج ۱، تهران: موسسه فرهنگی آرایه، ۱۳۷۹ ش.
- ۵- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۲، تهران: مجلس شورای ملی، ۱۳۷۵ ش.
- ۶- رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر قرآن مهر، قم: انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۸ ش.
- ۷- سبحانی، محمد تقی، الگوی جامع شخصیت زن مسلمان، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۵ ش.
- ۸- عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت: دار الآفاق الجدیدة، چاپ اول، ۱۴۰۰ ق.
- ۹- عمید، حسن، فرهنگ جیبی عمید، تهران: راه رشد، ۱۳۸۹ ش.
- ۱۰- فیض کاشانی، محمد محسن، تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الصدر، چاپ دوم، ۱۴۱۵ ق.
- ۱۱- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۳، قم: نشر دارالحديث، ۱۳۸۴ ش.
- ۱۲- مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ج ۶، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۵ ش.
- ۱۳- مکارم شیرازی، ناصر با همکاری جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، ج ۱۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۴- نجفی، سید محمد باقر، مدینه شناسی، تهران: مشعر، ۱۳۸۶ ش.

کتاب عربی

- ۱- آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: عطیه، علی عبدالباری، ج ۱۲، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵ ق.

- ۲- ابن اثیر، عز الدین، الکامل فی التاریخ، ترجمه سید محمد حسین روحانی، ج ۱، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۰ ش.
- ۳- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البدایه و النهایه فی التاریخ، ج ۲، القاهرة: السعاده، ۱۳۵۱ ق.
- ۴- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱، بیروت: دارالحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ ق.
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حماد، مقدم الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه صحاح اللغة، ج ۱، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ سوم، ۱۴۰۴ ق.
- ۶- حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، هاشم رسولی، ج ۴، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
- ۷- رحمانی همدانی، احمد، فاطمه الزهرا بهجه قلب المصطفی (ص)، تهران: منیر، چاپ چهارم، ۱۳۸۸ ش.
- ۸- زمخشری، جارالله، تفسیر کشاف، ترجمه مسعود انصاری، ج ۳، تهران: ققنوس، ۱۳۸۹ ش.
- ۹- سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی التفسیر المأثور، بیروت: دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق.
- ۱۰- شبر، سید عبد الله، تفسیر القرآن الکریم، بیروت: دار البلاغه للطباعة و النشر، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۱- طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۶، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش.
- ۱۲- _____، زن در قرآن، قم: نشر هاجر، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۳- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، تحقیق: علی کرمی، ج ۱۰، تهران: فرهانی، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۴- طریحی، شیخ فخرالدین، مجمع البحرین، قم: موسسه البعثه، ۱۴۱۴ ق.
- ۱۵- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی التفسیر القرآن، ج ۱۰، تحقیق احمد شوقی، بیروت: موسسه الاعلمی، ۱۴۱۵ ق.
- ۱۶- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، مصحح: رسولی، هاشم، ج ۲، تهران: مکتبه العملیه الاسلامیه، ۱۳۸۰ ش.
- ۱۷- فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، ج ۱۸، بیروت: مکتب دار إحياء التراث العربی، ۶۰۶ ق.
- ۱۸- قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، ج ۱، چاپ: سوم، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ ش.
- ۱۹- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۸، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۴ ش.

- ۲۰- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، ج ۲، قم: موسسه دارالکتابه، ۱۴۰۴ ق.
- ۲۱- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحارالانوار، مصحح: علی اکبر غفاری، ج ۱۳ و ۴۳، تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۷۳ ش.
- ۲۲- محلاتی، ذبیح الله، ریاحین الشریعه، ج ۵، تهران: دارالمکتب الاسلامیه، ۱۴۰۶ ق.
- ۲۳- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.

مقالات، تارنما

۱. ریاضی، سعیده، شخصیت و حقوق زن در اسلام، ششمین جشنواره پژوهشی شیخ طوسی (ره)، قم: معاونت پژوهش مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
۲. محدثی، جواد، اسوه ها: حضرت مریم، مجله معارف اسلامی، شماره ۷۵، بهار ۱۳۸۸ ش.
۳. ویکی پدیا
۴. ویکی فقه